

ORTA ASYA VE KÖKTÜRKLER ÜZERİNE FARKLI BİR BAKIŞ*

Aysu ATA**

Öz

Bir insan ömrü süresince dünyaya hükmetmiş olan Moğollarla ilgili okuduğum her kitapta ve makalede dikkatimi çeken onların ticarete ve haberleşmede ne derece ileri olduklarıydı. Bu iki eylemin gerçekleşmesi için gerekli olan yerleşik kültür ve bu kültür içinde kervansaray geleneğinin gelişimini bu yazımda ele aldım. Sanırım bazı konularda bugüne kadar yazılanlardan ezberlediklerimizi bir kenara koyup yeni tanımlamalara ihtiyacımız var.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Moğollar, Semerkant, İpek Yolu, Ticaret, Kervansaray.

A DIFFERENT APPROACH TO CENTRAL ASIA AND KÖKTÜRKS

Abstract

It was the level of developedness in trade and communication of those people that drew my attention every time I read a book or an article about Mongols who reigned over the Earth for as long as a lifetime. In this article, I discussed the established culture and the development of the tradition of Caravansary in that particular culture which were necessary for the actualization of the forementioned practices. I suppose we should put the information that we memorized from the old writings about this matter aside; in fact we need new descriptions for this matter.

Keywords: Turks, Mongols, Samarkand, Silk Road, Trade, Caravansary.

* Bu makale, VI. Eurasian Conference on Language and Social Science (30 Nisan-1 Mayıs 2019/Semerkant-Özbekistan) 'da sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: aata69@gmail.com

M.Ö. 329'da Semerkant'ı ele geçiren Büyük İskender'in şehri ilk gördüğünde "Semerkant hakkında duyduklarımın hepsi gerçekmiş hatta o tasavvur ettiğimden bile güzelmiş." sözleri ile günümüzde *Semerkant* kitabında Amin Maalouf'a "Semerkant, dünyanın güneşe dönük en güzel yüzü." cümlesini söyleten bu şehir, İpek Yolu'nun kalbi, Maveraünnehir Bölgesi'nin can damarıdır. Yolların kavşak noktasında yer alan bir ticaret şehri ayrıca bilim ve kültür merkezi olması özelliği ile bir çok devlet hakimiyetine alabilmek için mücadeleler vermiş, pek çok devlete tarih boyu başkentlik yapmıştır.

Sadece tüccarların değil, aynı zamanda doğudan batıya ve batıdan doğuya bilgelerin, orduların, fikirlerin, dinlerin ve kültürlerin de yolu olan İpek Yolu'nun güzergâhı ile ilgili ilk belgeler Antik Yunan ve Romalılara dayanmakta. Ünlü tarihçi Herodot M.Ö. 450 yılında ayrıntılı bir şekilde İpek yolu rotalarını tarif etmiş, güzergâh merkezlerine de oradaki yerli halkların isimlerini vermiş. Yine ondan yaklaşık yüz yıl sonra Büyük İskender'in Asya seferini yaparken yanında bulunan subaylarından Nearchos, İpek hakkında bilgi veren ilk Yunanlı olmuş ve kaleme aldığı yazılarında "serik" örtülerinden yani İpekten bahsetmiş.

Ayrıca daha Antik Çağ'da Orta Asya'yı çeşitli sebeplerden dolayı gidip gezmiş ve bu sırada gördüklerini, konuştuklarını yazmış çeşitli milletlere mensup kişiler de vardır (İzgi 2017b: 333). Bunlardan Ch'ang-Chien, M.Ö. 139-126 yılları arasında Çin İmparatoru tarafından Çin'e karşı yapılan Hun akınlarının durdurulması ve İpek Yolu'na hâkim olunabilmesi için Çin'e komşu ülkelerden yardım istenmesi amacıyla gönderilmiş. Onun seyahatnamesinin Çinliler açısından önemi, Batı'da Toharistan'da Çin menşeli malların satıldığı dolayısıyla kendileriyle İpek ticareti yapabilecek, kendilerine boyun eğdirebilecek ve vergiye bağlanabilecek bazı kavimlerin zengin şehirlerde oturduklarının öğrenilmiş olmasıdır. Bir diğer önemli husus ise İpek Yolu'nun güzergâhlarının Çinliler tarafından öğrenilmesi olmuş.

568-570 yılları arasında bu sefer Batıdan Doğu'ya giden başka bir elçi ise Bizans İmparatoru II. Justinianus'un Köktürklerle bir ittifak anlaşması yapmak için görevlendirdiği Bizans genel valisi Zemarkhos olmuş. Onun seyahatnamesinden şu açıklamaları almamız konunun anlaşılması açısından faydalı olacak (İzgi 2017b: 339).

"Göktürk Kağanı İstemi, som altından yapılmış bir taht üzerinde oturmakta idi. Çadırında ayrıca altın güğümler ibrikler ve başka kaplar vardı. Ağaç direkler altınla kaplı olduğu gibi, altın yıldızlı kerevetin üzerinde, altın

işlemeli yastıklar bulunmakta idi. İstemi'nin çadırının yanında her şeyin gümüşten yapılmış olduğu bir çadır daha vardı. Oradaki sahanlar, tepsiler, heykelcikler ve direkler hep gümüşteni.”

Her ne kadar M.Ö. 200 yıllarında Çinli tüccarlar bölgenin atlarına ilgi duyup gelmeye başlasalar da Türklerin Maveräünnehir veya Harezmi Bölgesi'nde söz sahibi olmaları kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmiş. Birçok kaynakta bölgenin Türkleşmesi 11. yy olarak gösterilse de kendi görüşüme göre bunun başlangıcı, I. Köktürk Kağanlığı döneminde İştemi Kağan'ın hüküm sürdüğü 560'tan sonraki yıllardır (Ata 2014: 9). Şöyle ki, Köktürk Kağanı ile güç birliği yapan Sasani Kralı I. Anuşirvan bu güç birliği sayesinde Akhunlar yani Heftalitleri ortadan kaldırır. Heftalitler adına bu yıkımdan sonra onlara ait topraklar iki güç arasında pay edilir. Maveräünnehir, Kaşgar, Hoten ve Harezmi'nin içinde yer aldığı Orta Asya'nın önemli yerleri Köktürlere bağlanır. Ve böylece Türklerin bölgeye hakimiyetinin ilk adımları atılır.

Türklerle sosyal, kültürel, dinî, siyasî, ticarî ve askerî ilişkide bulunan milletlerin başında Çinliler gelir. Bu ilişkinin doğal göstergesi olarak başta ilk yazılı belgelerimiz olan üç büyük yazıttan ikisinin birer yüzlerinin Çince olması ve Türkler hakkında söz konusu olan yazıtlardan önce Çin yıllıklarından bilgi sahibi olmamız gösterilebilir. Özkan İzgi'nin “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler” adlı yazısında ilk olarak adı geçen devletler arasında ticaretin nasıl geliştiği vurgulanmış daha sonra gerekli açıklamalar yapılmış. İzgi'ye göre başlangıçta Çinlilerin münasebette oldukları devletlerin yani Orta Asya Türklerinin Çin hükümdarına sundukları, vergi olarak ödedikleri haraç, ticaretin yapılabilmesi için vasıta olur. Yani haracı Türkler Çinlilerle ticaret yapabilmek için vermişler. Çinliler kendi emniyetlerini askeri üstünlüğe sahip olan Köktürklerden sağlayabilmek için onlar tarafından yollanan atların karşılığında ipek ve ihtiyaç maddeleri vermeyi kabul etmek zorunda kalmışlar. Köktürkler zamanında Çin ile yapılan hayvan ile ipeğin değiştirilmesi Orta Asya'nın en değerli ticaret piyasasını oluşturur. Bilhassa Çin, Köktürk sınır kasabalarında yapılan ticarî faaliyetlere büyük önem vermiş, 734'teki bir anlaşma ile kendi sınırları içerisinde Sofang şehrinin ortak pazar yeri olarak kullanılmasını, Çin İmparatoru tarafından kararlaştırılır. I. Köktürk Kağanlığı zamanında da 588 yılında Köktürk Kağanı bir heyetle Çin'e pamuk ipliğinden yapılmış elbise ve balık tutkalını hediye olarak yollamış. Kağanın yolladığı başka bir heyet ise 10 000 at, 20 000 koyun, 500 deve, 500 sığırı haraç yani hediye olarak imparatora sunmuş ve karşılığında Çin sınırında kendileri için ticaret amacıyla pazar yeri kurulmasını istemişler (İzgi 1977: 98-100).

Köktürk Kağanlığı dönemine ait anıt mezarlığındaki Türk kültür eserlerinden biri olan Bugut yazıtı, Türklerin Soğdlularla ilişkilerinin onların dillerini ve alfabelerini devlet dili ve alfabesi olarak kullandıklarını düşündürtecek kadar iyi olduğunu gösterir. Tarihi olayların anlatıldığı biyografik ve didaktik bir eser olma özelliğini taşıyan Bugut yazıtı (581), hem içerik hem de şekil açısından sonraki yıllarda dikilen Türk bengu taşlarına da örnek oluşturur. Bu yazıtın dışında Köktürk ve Uygur dönemlerine ait yazıtlarda Soğdlulardan bahsedilmesi ve bu dönemlere ait bazı yazıtların (Karabalgasun III, Somon Sevrey) bir yüzlerinin Soğd alfabesi ile yazılmış olması ayrıca Uygurların Soğd kökenli bir alfabeyle yazmış olmaları Türk-Soğd ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Çinlilerin aktarımına göre *Eski Tang Tarihi*'nde Soğdlular hakkında şöyle bir açıklama yer alır (Mori 1984):

“Soğdlular çocukları olduğunda mutlaka ağızlarına bir malt şekeri koyarlar, avuçlarına yapışkan sürerler. Bu, çocuklar büyüdüğünde dillerinin tatlılığının malt şekeri gibi olması, avuçlarına aldıkları paranın yapışkan gibi yapışıp kalabilmesi içindir.”

Bu sözler hiç kuşkusuz Soğdluların ticarete ne derece yatkın olduklarını anlatmak için söylenmiş sözlerdir.

Yukarıdaki açıklamayı aldığımız çalışma Masao Mori'ye aittir. Mori “Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri” başlıklı yazısında Soğdluları bu yönüyle şu şekilde açıklar (Mori 1984: 344):

“Soğdlular, geniş anlamda Orta Asya'nın vaha halkı, Kuzey Asya'nın atlı göçebe halklarının -yani Köktürklerin- saldırısına uğradıklarında direnmeden boyun eğmişlerdir. Ancak buna karşın kendileri atlı göçebe halklarının gücünden olumlu bir şekilde yararlanmış böylece ticaret alanlarının genişletilmesi ve ticari faaliyetlerinin geliştirilmesini düşünmüşlerdir. ... Göçebe güç ile Soğdlu tüccarlar ve vaha halkının ticaret kervanları arasında bir arada yaşama ilişkisi oluşmuştur.”

Özetle söyleyecek olursak 6. yy'dan başlayarak dönemin emperyal bir gücü olmaya başlayan Köktürk İmparatorluğu'nun kendi bünyesinde ticarî yetenekleriyle ön plana çıkan Soğd halkıyla ilişkilerinde belirleyici olan Soğdluların bu yetenekleri olur ve birbirlerini tamamlayarak karşılıklı çıkarlar sağlamaya başlanır.

Yine 6. yy'ın büyük imparatorluklarından Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu da Köktürklerin ticarî bakımdan ilişkide olduğu bir devletti. “Bizans için esas ticaret istikameti Batı'nın fakirleşmiş ülkelerine doğru değil, Doğu'nun zenginliklerine doğruydı” (Bamyacı 2018: 66).

İmparatorluk zorunlu tüketim maddelerini kendi imkânlarıyla üretebilmesine rağmen başta ipek ve baharatlar, kıymetli eşyalar gibi çoğu üründe Doğu'ya bağımlıydı. Köktürk ve Uygur dönemlerinde “ipekli kumaş”ı karşılayan *agı* sözü “hazineye koyulan devlet parası”, *agılık* “hazine, devlet hazinesi” ve *agıçı* ise “hazinedar” anlamında kullanılır olmuştur. 552’de Bizans İmparatorluğu’nda iki misyoner keşişin içi oyuk asalarının içinde kaçırdıkları ipek böceği yumurtaları ile ipek elde etmenin formülünü bularak da istenilen üretim yapılamadığından ipek talebinin tamamı Çin’den karşılanmak zorunda kalmıştı. Baharat ise Doğu ülkelerinde kullanılmaya başlanmış, Ortaçağ Avrupa’sında soyluların sofralarına girmiş önemli ticaret metallerinden biriydi. Ayrıca Köktürk yazıtlarında paradan söz edilmemesi, para yerine sarı altın, ak gümüş, kara samur ve mavi sincap kürkü gibi malların kullanıldığını göstermesi, takas yönteminin de geçerli olduğunu vurgulaması bakımından önemlidir. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda bulunan Köktürk Kağanlığı paralarında Soğd yazısının yer aldığını da burada söylemeliyim. Bu olayı şöyle açıklayabilir miyim: Soğdlular ticaretin bel kemiğini oluşturdukları için para genellikle onların kontrolü altındaydı.

Köktürk-Bizans ilişkisi, ipek transit ticaretini elinde bulunduran Heftalitlerin ortadan kaldırılmasıyla başlar. Köktürk hakimiyetine geçen Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen ele geçirmek isteyen Sasaniler yani İran, Akdeniz ve Bizans’a giden ipek ticaretine engel olmak için her yolu dener. Bu durum, Köktürk Devleti’ni transit ipek ticaretinden elde ettiği vergi gelirlerinden de mahrum bırakır. Köktürk Kağanı İştemi, İran’la ilişkileri düzenlemek adına Soğdlulardan oluşan bir heyeti İran’a gönderir, İran hükümdarı gelen elçileri öldürtür. Başka bir heyet gönderimi söz konusu olduğunda ise ipek İranlılarca satın alınıp sonra da meydana yakılır. Bundan İranlıların ipek ticaretinden elde edecekleri geliri kendi ellerinde tutmakta kararlı oldukları sonucu çıkar (Bamyacı 2018: 71).

İpek ticaretinde Köktürkler ile Sasani Hanedanı İran’ı ve Doğu Roma İmparatorluğu’nu ilgilendiren bir konuda Soğdluların rolünün olduğu açıktır. Semerkant ve civarında Soğdlular, 6 ve 8. yüzyıllarda İpek Yolu ticaretini neredeyse tekellerine alarak bu yolun pek çok güzergâhında ticaret merkezleri kurmuşlar. İpek ve at ticaretinin yanı sıra bölgede yün kumaş dokumaları ve kağıt üretimi de meşhurdur. Soğdlular sadece ticarete yönlendirici rol almamışlar siyasette de Köktürkleri istedikleri gibi yönlendirmişler. 563 ve 568 yıllarında Doğu Roma İmparatorluğu’nun başkenti olan İstanbul yani Konstantinopolis’e giden Köktürk ticaret heyetinin başında Soğdlu tüccar Maniakh vardır ve o Bizansla dostluk kurarak İştemi’ye ipeği Bizans’a doğrudan satmasını tavsiye eder. Bu, Türk-Bizans ilişkilerinde ticarî konular yanında siyasal konularda da yakınlık

sağlar ve sonunda Bizansla İstemi Kağan arasındaki diplomatik ilişkiler kısa zamanda meyvesini vererek Bizansla Sasaniler arasındaki savaş böylece kızıdır.

Türkler ister vahada isterse “atlı göçebe” tarzı hayat sürseler de ilk siyasi teşkilatlanmalarından yani I. Köktürk Kağanlığından itibaren ticaretten kopuk olmamış, kendi yönetimi altındaki halkların ve boyların iktisadî bakımından kalkınmalarını önemsemişlerdir. Bu arada Mori'nin yazısında ve Mori'ye dayanarak benim yukarıda yaptığım açıklamada Köktürkler için kullanılan “atlı göçebe halkları” ifadesi hakkında bir açıklama getirmeliyim. Türkler gerek Köktürk gerekse Uygur Kağanlığı dönemlerinde her ne kadar atlı kültüre çok önem verseler de aynı zamanda “balık”, “kent”, “ulus” ve “il” kavramlarıyla karşılanan, geniş alanlar üzerine son derece sistemli bir şekilde inşa edilen şehirleri dolayısıyla yerleşik Türk kültür ve medeniyetini oluşturmuşlar. Bunu o dönemlerden kalan yazılı belgeler ortaya koyduğu gibi ilgili bölgelerde günümüzde yapılan arkeolojik kazılar da kanıtlar. Ayrıca bu görüşü 7. yy'ın ilk yarısında Çin'in Kansu eyaletinden Hindistan'ı ziyaret etmek için giden Çinli rahip Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde yazdıkları da doğrular (Alyılmaz 2002: 303). Üstelik buraya kadar anlattığımız Ortaçağ ticaretinde söz sahibi olan Köktürkler için bu ifadeyi yani “atlı göçebe” tanımlamasını kullanmak pek de doğru olmaz. Çünkü ticaret yapmak, bir yerde yerleşmeyi gerekli kıldığı gibi aynı zamanda ticaret yapabilmeyi bütün şartlarının yerine fazlasıyla getirilmesini de gerekli kılar. “Bütün şartlar”la kastımızın yol güvenliğinden yolda hem ticaret ehlinin hem de hayvanlarının dinlenmesi veya konaklaması için gerekli tesislerin temini akla ilk gelenlerdir.

Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile yaptığı ticarî ilişkilerinin en canlı olduğu dönem Tang (618-907) ve Sung sülalesi (960-1279) zamanında olmuş. Bu dönemlerde özellikle Uygurlar ile Çin'in yaptığı ticarete her iki ülke arasında gidip gelen ticaret heyetleri ve birbirlerine verdikleri mallardaki artış bunun en bariz örneği olur (İzgi 1977: 102). Ayrıca Köktürkler zamanında Türklerin hakimiyetinde ve Çin dolaylarında topluluklar hâlinde yaşayan Soğdlular, aynı konumu Uygur döneminde de korudu. İktisat ve tarih alanında yaptığı çalışmalarıyla tanınan Sencer Divitçioğlu, Uygurların ticarete yatkın tabiatta olmaları özelliği ile Soğdlular arasındaki yakınlığı kalıtımsal ilişkilere bağlamaktan çok iktisadî ve kültürel alanlardaki ortaklıkta aranması gerektiğini belirtir (Divitçioğlu 2000: 281).

İpek Yolu'nun kalbi olan bölgeyi yazımın merkezine oturttuğum için oradan devam edelim. Daha sonra Semerkant'a hâkim olan Türkler, bu şehre büyüklüğünden dolayı *Semiz kend* diyen Karahanlılar olur (Ercilasun 2014: 149). Karahanlıların bu şehir için kullandıkları sözü ve Farsların bu şehre

Semer kand dediklerini ilk sözlük yazarımız Kaşgarlı Mahmud 1072’de halk etimolojisi yaparak kayıt altına alır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud, *Maveraünnehir*’de *Semer kand* dışında bulunan başka şehirleri de sayar ve “Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır.” der (Atalay 1941: III. Cilt 150). *Semer kand*’ı, 992 yılında Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han ele geçirdiyse de Samanî hükümdarı tarafından tekrar geri alınır. Şehir, 999’da tekrar Karahanlıların eline geçmiş 11. yy’n ilk yarısında hanedan mensuplarının mücadelelerine sahne olmuş ve devletin 1046’da ikiye bölünmesi ile Batı Karahanlılarda kalmış. 1052’de tahta oturan Tabgaç Buğra Han *Semer kant*’ı devletin başkenti yapar.

İslâmın doğu sınırı üzerinde bir Türk devleti olan Karahanlılar (840-1212) geniş topraklarda söz sahibi olduğunda çevresinde ikisi Türk, üç büyük Müslüman devlet vardı. Bunlardan birincisi şimdiki Afganistan toprakları üzerinde hakimiyetini sürdüren Gazneliler (963-1186) ki devlet hudutlarını genişleterek Kuzey Hindistan’ı ve bugünkü Pakistan’ı da ele geçirmişti. Diğer millî tarihimiz bakımından bu devletlerin en önemlilerinden biri Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1037-1157), bir diğeri ise *Maveraünnehir* ve *Horasan*’a hâkim olan Samanoğulları Devleti (819-1005) idi. Abbasi halifeliği ise ismen mevcut olup işlerin yönetimi, Büveyhi Devleti’nin (932-1055) Irak’a hâkim olan kolunun elindeydi.

Son yıllarda tarih özellikle kültür tarihi konusunda okuduğum en sözü edilecek kitaplardan olan Frederick Starr’ın *Kayıp Aydınlanma* adlı çalışmasında, Karahanlı hükümdarlarının “siyasî alana kıyasla ekonomide çok daha birlik içindelerdi ve etkililerdi” sözü, Karahanlıların devlet olarak ticarete verdikleri önemin altını çizmekte ve ilk Türkçe siyaset-name olan *Kutadgu Bilig* de buna tanık olmaktadır. Zaten bu döneme ait siyasal yapının ortaya konmasında birinci derece kaynak, bu eserdir (Genç 2002). Yusuf Has Hacib, eserde ticaretin önemi konusunda;

“Halkın beğendiği ve bu dünyada arzulanan seçme, iyi, güzel şeyler hep onlarda bulunur¹.” (4422)

ve ticaretin yapılaş şekli olarak da

“Doğudan batıya kadar gezip dolaşırlar ve arzu ettiğin şeyleri sana getirirler.” (4423)

¹ Olarda bolur bu ajun arzusu
Bodun körki üdrüm talu edgüsü (4422)

“Dünyayı dolaşan bu satıcılar olmasa idi, kara samur kürkü nasıl giyerdin.” (4425)

“Hitay arkışı tozu dumana katmasaydı bu çeşitli ipekliler nereden gelirdi².” (4426)

beyitlerini söyler. Ayrıca eserde güneşin batışına kadar olan yerlerde tüm dünyayı dolaşan tacirlerin ülke dışına çıkıp ticaret yapması “elçilik sıfatı”, ticaret kervanları da “elçilik heyeti” olarak görülmüş ve iyi ad bırakmanın şartı olarak bu kervanları iyi ağırlamak gerektiği konusunu işlenmiş.

“Ey oğul, sen iyi nam kazanmak istersen yolcu ve kervanlara karşı her vakit iyi hareket et.” (4437)

“Satıcılara karşı işte böyle muamele et ve iyi ad kazanarak sevinç ve huzur içinde yaşa.” (4438)³

Satıcılara yani tüccarlara iyi davranmanın yolu ise yollar üzerinde belli aralıklarla yapılan, her ihtiyacı karşılayacak olan kervansaraylar olmalıdır. Türk mimarisinde en eski kervansaraylar, *ribat* ismiyle bilinir. Kervansarayların en eski örneği 11. yy’da Gazneli ve Karahanlılar zamanında yapılmıştır. 1019-1020 yıllarında Gaznelilerin ünlü hükümdarı Sultan Mahmud (971-1030) tarafından Tus-Serahs yolu üzerinde yaptırılmış olan Ribat-ı Mahî ile 1028 yılında Tus-Herat yolları kavşağında yaptırılan Sengbest Ribatı, kaynaklarda geçen ilk kervansaray isimleridir. Ayrıca kaynaklarda Türk mimarisinde kervansarayın ilk örneklerinin Karahanlılar zamanında yapıldığı da yazılmış. Bu kaynaklardan biri olan Osman Turan’ın “Selçuk Kervansarayları” başlıklı yazısında, kervansarayların daha evvel İslam dünyasında kurulan ribatların devamından başka bir şey olmadığı söylenmiş. Ayrıca peşinden şöyle açıklamalar da yapılmış (Turan 1946: 489): “Ribatlar, umumiyetle İslam dünyasının hudutlarında, askeri gayeler

² Togardın batarka yorıp tezzinür
Tilemiş tilekiÆ saÆEa keldürür (4423)
Satıgçı yok erse ajun kezzüçi
Kaçan kedghey erdiÆ kara kiş içi (4425)
Hitay arkışı kesse arkış toğı
Kayun kelghey erdi tümen tü ağı (4426)

³ At edgü tilese özüng ay un
Ümeg arkışığ edgü tutgıl yonı (4437)
Bu yanglıg katılgıl satıgçı bile
Tiril edgü atın sevinçin küle (4438)

için yapılmış müstahkem yerlerdir. İçlerinde yatacak, yiyecek yerleri, anbarlar, mescit ve hamamlar, hayvan ahırları bulunan bu ribatlar hudutlarda bir müdafaa sistemi hâlinde devam ederlerdi. Bundan dolayı müstahkem surlarla, surlar üzerinde kulelerle teçhiz edilirdi. ... Arap coğrafyacıları yalnız Maverâünnehir’de 10 000 ribat bulunduğunu söylerler.” Ribatlar ayrıca haberleşme ağı için de son derece önemli yapılardır. Arap coğrafyacılarından İstahri, daha 10. yy’da Türkistan’da yolculara ve hayvanlarına meccanen bakan ribatların mevcut olduğunu söylüyor.

Kutadgu Bilig’de ticaretle ilgili aktarılan pek çok beyitten dolayı tarihî “İpek Yolu” üzerinde bulunan Karahanlı topraklarında çok sayıda kervansaray kurulmuş olması şaşırtıcı değil. Karahanlı kervansarayları Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu kervansaraylarına öncülük ederler. Önemli Karahanlı kervansarayları olarak Buhara-Semerkant yolunda Ribat-ı Melik (1078-1079), Merv-Amul yolunda Akçakale (11. yüzyıl sonu), Amul-Harezm yolunda Day Hatun (11.yüzyıl sonu), Dehistan (11.yüzyıl) ve Başane (11. yüzyıl sonu veya 12. yüzyıl başı) kervansarayları sayılabilir. Günümüzdeki arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılan Karahanlı dönemi kervansaraylarının bolluğu Türklerin ta 6. yy’dan itibaren kesintiye uğrayarak da olsa aynı topraklarda ticarete ne derece önem verdiğine işaretler. Ayrıca yukarıdaki açıklamalar bana hemen ardından Ramazan Şeşen’in Türkçeye tercüme ettiği El-Cahiz’in *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Faziletleri* kitabında anlatılan Türklerin İslam ordularına verdiği katkıları hatırlatıyor. İslam ordusunda yer alan Türkler, o ordunun başarılı olması adına her sorumluluğu yerine getirmiş olmalı.

Semerkant, 11. yy’da Büyük Selçuklu Devleti ile Karahanlı Devleti arasında mücadelelerin ve mezhep kavgalarının olduğu yer. Amin Maalof, yazının girişinde bahsettiğimiz o güzel kitabında, bu yüzyılda Ömer Hayyam (1048-1131), Nizamü’l-Mülk (1018-1092) ve Hasan Sabbah’ın (1050?-1124) Semerkant’tan Selçuklu’nun başkentine doğru hareketini aktarır. Nizamü’l-Mülk’ün sultanlarından olan Sultan Melikşah (1055-1092), batıda olduğu kadar doğuda da Selçuklu Devleti topraklarını genişleterek bütün İslam ülkelerini nüfuzu altına almak siyasetini güdüyordu. Bu amaçla Maverâünnehir üzerine yürüdü, 1089’da Buhara’yı aldı, daha sonra Semerkant’ı kuşattı. Batı Karahanlı Hanı Ahmed bin el-Hızır (öl. 1095) mukavemete çalıştıysa da şehir ele geçirildi, kendisi de esir edilerek İsfahan’a götürüldü.

Büyük Selçuklular, ayaklanmalarla harap olan Gazneli ve Karahanlıların ribat yapılarını onarmakla kalmamış iki devletin geliştirdiği kervansaray mimarisi üzerinde durarak abidevi ribat yapıları meydana getirmişler. Yukarıda adı geçen Nizamü’l-Mülk, Farsça yazdığı *Siyaset-*

namesi'nde kervansaray inşa edilmesini, kariz yapmak, kanal açmak, köprü kurmak, köyleri imar etmek, şehir ve kaleler inşa etmek, talebeler için medrese vücuda getirmek gibi işleri Selçuklu padişahlarının vazifeleri arasında sayar. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucularından olan Tuğrul Bey zamanında (943-1063), taş ve tuğladan inşa edilen ilk kervansaray olan Anuşirvan Kervansarayı'dır. Sultan Melikşah tarafından Nişabur-Sebzevar yolunda yapılan Ribat-ı Zafranî bugün harap durumda olup barış zamanında yabancı hükümdarların ağırlandığı, kervanların konakladığı, savaş zamanında da askerî üs olarak kullanılan bir yerdi. (Günel 2010: 139).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir parçası olan Anadolu Selçuklu Devleti'ni kuranlar, birçok gelenek ile birlikte kervansaray geleneğini de birlikte getirirler. Selçukluların İpek Yolu'nun bir ucu olan Anadolu'da hakimiyeti ele geçirip vatan olarak benimsemesi, Anadolu'yu geniş iktisadî ve ticarî faaliyetler içine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açıldı. Özellikle 12. yy'da millî birlik sağlanır sağlanmaz devrin büyük ve geniş görüşlü sultanlarının iktisadî ve ticarî faaliyetleri artırmak için çeşitli vasıtalarla, birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurduklarını görüyoruz. Anadolu kentleri, hâlâ Selçuklu sanatının görkemli özelliklerini taşıyan yapılarla doludur. Kervansaray yapımına ilk defa II. Kılıç Arslan (İzzettin) (1113-1192) döneminde başlanmış ve bir yüzyıl içinde Anadolu ticaret yollarının tamamı kervansaraylarla örülmüştür. Yapılan son araştırmalara göre 11. yüzyıldan sonra Anadolu Selçuklu dönemi ve Beylikler döneminde, Anadolu'da iki yüz yetmiş civarında kervansaray yaptırılır. Özellikle ticaretin önem kazandığı 1. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), 1. İzzettin Keykavus (1180-1220) ve 1. Alaeddin Keykubat (1190-1237) devirlerinde, yalnız 1204-1243 yılları arasında Anadolu'da sayıları 40'ı bulan kervansaray inşa edilmiş. Bugüne dek kalan ve restore edilen bu dönem kervansarayları arasında en bakımlı ve en görkemlisi Konya'dan 110 km kadar uzaklıktaki 1. Alaeddin Keykubat tarafından 1228-29 yılları arasında mimar Muhammed bin Havlan el-Dımskı'ye yaptırılan ve yanındaki kasabaya da ismini veren Sultan Hanı'dır. 1243'te II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Köseadağ Savaşıyla Moğollardan büyük bir darbe yiyen Selçukluların tâbîlik dönemlerinde Moğollara vergi vermek zorunda kalmalarına rağmen, bu darbenin devlet maliyesinde ve iktisadi hayatında sarsıcı bir etki yapmadığı görülür. Bunun en açık delili ise bu dönemde yapılmış olan kervansaray, köprü ve medreselerin sayıca artmış olmasıdır (İzgi 2017c: 242) Sadece kervanların ilerlediği karayolunda değil Sinop ve Antalya gibi memleketin giriş ve çıkış limanlarında ticarî mübadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar

yerleştirip onlara yardımcı oldular. Ayrıca Anadolu'ya gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar vererek en az bir gümrük tarifesi tatbik ettiler. Yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya malı denizde batan tüccarların malları devlet hazinesinden tazmin edilmekte idi. Bu durum, Selçuklu Devleti'nin bir devlet sigortası tatbik ettiğini gösterir ki bu dünya ticaret tarihi için de önemlidir. Zira ticaret tarihiyle uğraşanlar bu çeşit sigortanın başlangıcının 14. yy'da Ceneviz ve Venedikler tarafından yapıldığını söylüyorlar.

Semerkant şehri ve içinde yer aldığı bölge tarihte olduğu gibi sürekli el değiştirerek 13. yy başlarına kadar gelir. Bu yüzyılda başlangıçta Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezden atadığı valilerle yönetilen eyalet konumunda olan Harezm bölgesi, zamanla bağımsızlık kazanıp imparatorluk hâlini alır. Harezmşah Alaeddin Muhammed'in (öl. 1221) en büyük rüyası Çin'i ele geçirmektir. Alaeddin Muhammed 1207'de Semerkant'ı alır ve ardından Moğollarla ticaret anlaşması imzalar.

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın İpek Yolu'nun batı güzergahı yani Maverainnehir Bölgesi'nin ağırlık merkezini içeren Harezm İmparatorluğu'na yönelmesi, Çin'i 1216 yılında ele geçirdikten sonra olur. Karluk ve Uygur Türklerini egemenliği altına alan Cengiz Han, Çin Seddi'ni aşarak dört kol hâlinde Çin'i istila eder, Pekin'i alıp Çin Denizi'ne kadar her yeri yakıp yıkar. Karakorum'a dönüşü sırasında Karahıtaylar Devleti'ne de son verir. Batıdaki Harezmşahların gücünden çekinen Cengiz Han başlangıçta antlaşma yaparak bu devletle dostluk kurmayı düşünür. 1218 yılında Cengiz Han'ın ticarî amaçla Harezmşah'ın ülkesine gönderdiği 450 kişilik ticaret heyetinin Alaeddin Muhammed'in Otrar valisi tarafından verilen emirle öldürülmesi, mallarının yağmalanması karşısında Cengiz Han, 1220'de şehrini kuşatır ve bir dizi savaştan sonra Otrar'ın yanı sıra bölgenin önemli şehirleri olan Semerkant ve Buhara Moğolların eline geçer. Kendisini Doğu'nun, Muhammed Harezmşah'ı Batı'nın hâkimi olarak gören Cengiz'in bu seferi, Orta Asya'yı yakıp yıkmaya isteğinden çok ticarete verdiği önemden dolayı öç alma kaynaklı olabilir.

İsimleri ilk kez Çin'e ait 618-907 yılları arasını kapsayan Tang Hanedanı yıllıklarında küçük bir kabile ismi olarak geçen yaklaşık 100 yıl süren bir imparatorluk, Moğol İmparatorluğu. Uzakdoğu'da Çin, Kore, Japonya, Güneydoğu Asya ülkeleri; Yakındoğu'da İran, Mezopotamya, Suriye, Anadolu, Ermenistan ve Kafkasya; Avrupa'da Rusya, Polonya, Almanya, Macaristan ve daha az ölçüde Hindistan, Mısır ve tüm Latin dünyasını bugün bile sonuçları itibarıyla ilgilendiren Moğol vak'ası, herkesten çok Türkleri ilgilendirir. Harezm Devleti, Anadolu Selçukluları, Kıpçaklar birer birer Moğollara yenik düştüler ve boyunduruk altına

alındılar. Ancak 1260 yılında güçleri tükenmek üzereyken Memlûklular tarafından Filistin’de Ayn Calut Muharebesi’nde ilk kez yenilgiye uğratıldılar.

Moğollar, 1162-1227 yılları arasında yaşayan 1206-1227’de kurduğu imparatorlukta hüküm süren Cengiz Han döneminde evrensel egemenlik iddialarından hiç vazgeçmemişlerdir. Bunun nedenleri arasında birbirinden kopuk, birbirine düşman ve rakip pek çok boyun olması sayılabilir. Kurulan Moğol İmparatorluğu, kısa zamanda her yönde genişleyerek dünyanın en büyük imparatorluğu olmuş. İmparatorluğun bu denli geniş olması Batı ile Doğu’yu birleştirmiş bu sayede İpek ve Baharat Yollarında ticaret yapmak güvenli olmuş ve *Pax Mongolica* denilen barış dönemi yaşanmış. Sahip olduğu topraklarda kendilerine boyun eğmemiş hükümdarların topraklarından gelenler dahil yabancı gezginlere karşı konukseverce davranıp kendi egemenlikleri altındaki geniş bölgelerde yolculukları hızlandırıp desteklemişler.

Moğollar ve Moğol araştırmalarının seyri konusunda B. Y. Vladimirtsov’un 1944 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı* adlı kitabının “Çevirenin Önsözü” bölümünde şu cümleler yer alır:

“XIII. asrın başlarına kadar Orta Asya’nın ücra bir çölünde yaşayan, batı ve doğunun kültür dünyasınca adı-sanı bilinmeyen küçük bir iptidai göçebe ve yarım avcı klanın, birden bire zuhur ederek, asırlar görmüş kuvvetli imparatorlukları silip süpürmesi, doğu ve batının muazzam kültür sahalarını işgal ederek büyük bir göçebe imparatorluğu kurmaya muvaffak olması, XIII. asırdan beri bütün medeniyet dünyasında merak uyandırmış ve Moğolların tarihi, temas ettikleri muhtelif milletler tarafından tespit edilmiş, bu kavmin menşei ve imparatorluğu kuran Cengiz Han’ın şahsı asırlarca tarihçileri meşgul etmiştir.”

Yukarıdaki sözleri söyleyen Abdülkadir İnan’dır. Gerçekten bu alandaki çalışmalar gün geçtikçe artan yoğunluk kazanmış. Özellikle 1990’da Sovyetler Birliği’ndeki çözülmeye bu, daha artar. Bunu söyleyen kişilerden birisi de Orta Asya, Çin ve Moğol tarihi uzmanı olan Morris Rossabi’dır. Rossabi’nin Cengiz’den sonra Moğol gücünün dorukta olduğu dönemde yaşayan ünlü Venedikli seyyah Marco Polo’nun Batılılara “Asya onun yönetimi altındaki kıtadır.” dedirttiği, dünya imparatorluğu kurmak isteyen Cengiz’in torunu *Kubilay Han* (1215-1294) üzerine çalışması 2015’te yayımlanır. *Kubilay Han* kitabının “Yirminci Yıl Baskısına Önsöz”de Rossabi şöyle diyor:

“1990’dan sonra Moğolistan’ın dünya gündemine yeniden girmesinin de 13. ve 14. yüzyıllardaki Moğol İmparatorluğu’na tekrar ilgi duyulmasında katkısı oldu. 1921’den 1990 yılına dek sosyalist Moğolistan esas olarak SSCB ve Doğu Avrupa ile temas hâlindeydi, ama Sovyetler Birliği’nin çökmesi ve Moğolistan’ın Doğu Asya’ya ve Batı’ya açılmasıyla pek çok yabancı bu ülkeye gidip Moğol tarihine gözle görülür ilgi başlattı. Moğolistan’da arkeolojik araştırmalar yapılması, geleneksel ekonomiye yol göstermesi amacıyla çağdaş göçer yaşamının araştırılması ve 12. ve 13. yüzyıllardaki iklimin incelenmesi de Moğol İmparatorluğu’nun arkaplanı hakkında bilgiler sundu. Moğolistan’daki bu çalışmalar, hem bilgileri hem de popüler yazarları Moğol çağı hakkında kitaplar ve makaleler yazmaya teşvik etti.”

Morris Rossabi’ye göre Avrupalı tüccarların, zanaatkarların ve heyetlerin Çin’e kadar yolculuk etmesine izin veren ilk devleti kuran Moğollardır (Rossabi 2018: 1). Böyle bir cümleyi yazmak benim için güç oldu. Çünkü bu cümleyi her ne kadar başka birinin yaptığı araştırmadan aktarsam da daha önce Türklerle ilgili yapılan çalışmalara ve burada benim söylediklerime ne kadar ters düştüğünü sizlerin takdirine bırakıyorum.

Yine Türkiye’de 2018 yılında İş Bankası Kültür Yayınlarında yayımlanan diğer bir kitap da araştırmacı yazar Laurence Bergreen’in *Marco Polo* kitabıdır. Bahsettiğim son iki kitap, Moğolların “Ulu Kağan” olarak adlandırdıkları Kubilay Han ve onun yanında uzun yıllar kalan Marco Polo (1254-1324) hakkında okuyanlara çok kapsamlı bilgi aktaran iki çalışmadır.

Bergreen, *Marco Polo* kitabında Moğolların dünya ticaretine ne derece önem verdiği üzerinde özellikle durur. Çünkü Polo ailesi de ticarete dayalı bir şehir devleti olan, Avrupa’da en gelişmiş ticarî uygulamalara sahip Venedik şehrinin sayılı tüccarlarındandı.

Bergreen’e göre, Moğolların en etkili silahı kılıç veya mızrak, ateş ya da zehir değil imparatorluğun sınırların ötesindeki dünyayla ticaret yapmasıydı. Kitapta bu amaçla Moğolların 19. yüzyılda “İpek Yolu” olarak tanınacak olan bir dizi ticaret yolunu yeniden açtıkları ve Moğol otoritesinin doğrudan bir sonucu olarak İpek Yolu’nun ticaret için son derece güvenli hâle geldiği belirtilir. Öyle ki bu konuda kitapta bir seyyahın “genç bir kadın, başında altın bir tepsiyle korkmadan seyahat edebildi” iddiasına da yer verilir. Yine Bergreen’e göre Poloların diğer tüccarlar gibi büyük bir kervanın parçası olarak seyahat ettikleri ve çok geçmeden kendilerini yiyecek içecek hizmeti sunan yatakhane ve ahır birleşimi olağanüstü büyüklükte görüntüye sahip, çoğu kez bir akarsu, vaha ya da camii olan bir köy civarında kurulu olan bir kervansaray ağna tabi oldukları belirtilir

(Bergreen 2018: 29 ve 64). Bütün bunlar anlatılırken ise kitapta Türk adı hemen hemen hiç geçmez, ayrıca Poloların yol üzerinde konakladığı yapıların Gazneli, Karahanlı, Selçuklu ve Harezmsah dönemlerinde yapılmış olabileceğinden yine bahsetmez.

Halbuki geçmişteki tarihçiler Moğol olayını daha farklı ele alıp anlatıyorlar. Cengiz'in torunu Hülagu'nun (1217?-1265) kurduğu İlhanlıların (1256-1357) zirve tarihçisi Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî (1247?-1318) içinde yaşadığı Moğol olayını Rossabi ve Bergreen'den çok farklı anlatmış. Pers Yahudisi olan Reşidüddin, Ata Melik Cüveyni'nin öğretisi ile yetişmiş ve *Cami'ü't-Tevarih* adlı ünlü tarihini yazarken çok geniş bir araştırma yapmış, iyi bir kaynak taraması yaptıktan sonra eserini oluşturmuş. Barthold'un ifadesiyle "İhtasının genişliği bakımından hâlâ eşsiz duran bir eser olan *Cami'ü't-Tevarih*, aynı zamanda Türk tarihinin İslam döneminde yazılan kaynaklarının en önemlisi kabul edilmektedir. 1301-1306 yılları arasında yazdığı eserin birinci bölümü İslam toplumlarında oluşan geleneğe uygun olarak hazırlanmış, daha sonra eserde Moğollar yanında Gazneliler, Selçuklular, Oğuzlar ve Harzemşahların geçmişinden ve faaliyetlerinden bahseder. Eserin bu kısmı, Türk ve Moğol tarihi, kültürü ve dili açısından önemli kaynak niteliğindedir. Türk kültürü açısından en önemli yönü Türklerin millî destanı olan Oğuz Kağan destanına yer vermesidir. Moğol tarihi yazmakla Gazan Han (1271-1304) tarafından görevlendirilen Reşidüddin'in Moğolların geçmişine dair bilgi verirken Türklere önemli bir yer ayırdığı ve adeta bir Türk tarihi yazdığı görülmektedir. Bunun sebebi Reşidüddin'in Moğolları Türklerin bir kolu olarak görmesidir.

Yine Moğol hükümdar Hülagu'nun müşaviri olarak yanında bulunan, Maraga Rasathanesi'ni ve rasathanenin yanında dört yüz bin kitabın toplandığı büyük bir kütüphane kuran Nasıruddin Tusî (1201-1274) de "Moğollar bir Türk boyudur" diyor. 16. yy'da yaşamış başka bir tarihçi Muhammed Haydar Duglat (1499-1551), *Tarih-i Reşidi* adlı eserinde "Türkler ve Moğollar aynı ulusu meydana getirmekte" şeklinde bir açıklama yapıyor (Roux 2001: 153). Bu açıklamaları Türk ve Moğol tarihi ve kültür tarihi üzerindeki çalışmalarıyla tanınan Jean-Paul Roux'un *Moğol İmparatorluğu Tarihi* adlı kitabında bulabiliriz.

Ayrıca Roux, son yayınlarından olan *Türklerin Tarihi* kitabında ise bu konuda şunları söyler: (Roux 2018: 268-270):

"Türkler her ne kadar Moğol vak'asında büyük bir rol oynasalar da sahnenin önünde yer almamışlardır, sahne Moğolların ve hükümdarlarıdır... Aslında bu Moğollar belki de Türkler olmasaydı asla oynanmayacak olan bir oyunun yönetmenleri değil başrol oyuncularındır

sadece... Türkler kendilerini onlardan çok farklı hissetmiyorlardı. İki Türk boyu arasındaki mesafe, bir Türk boyu ile bir Moğol boyu arasındaki mesafeden fazla değildi.”

Yukarıdaki bu görüşü paylaşanlar ve buna karşıt görüşte olanlar Türkiye’de de olmuştur (İzgi 2017a: 213-214). Burada en önemli olan soru şudur; Uzakdoğu ve Doğu Avrupa’nın dışında Cengiz’in kurduğu İmparatorluktan önce Köktürk, -özellikle- Uygur, Karahanlı, Harezmi, Gazneli ve Selçuklu gibi Türk devletlerinin yer aldığı toprakları istila eden hatta bazılarının yıkımına sebep olan ve yaklaşık yaşamı bir yüzyıl süren Moğol İmparatorluğu sonrasında Moğollara ve Türklere ne oldu? Bu soruyu cevaplarken unutmamamız gereken nokta, bildiri boyunca adı geçen kaynak kitaplarda Moğol nüfusuna dair verilen bilgi ile Rusya ve Çin sınırı arasında bulunan Moğolistan’ın yüzölçümü ve nüfusu olmalıdır.

Kaynakça

- Aylılmaz, Cengiz (2002), “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, Erzurum, s. 303-311.
- Babayar, Gaybullah (2007), *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara.
- Balmt, Csanat (1986), “VI.-VIII. Yüzyıllarda İç Asya ve Orta Asya'daki Türk Tipi Arkeoloji Anıtları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dr. Emel Esin'e Armağan*, XXIV / 1, Ankara, s. 7-32.
- Bamyacı, Ertan (2018), “Justinus Hanedanı Dönemi (518-602) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası”, *Rifat Özdemir'e Armağan*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 66-75.
- Baykara, Tuncer (1975), “Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, İstanbul, s. 75-104.
- Bedirhan, Yaşar (2016), “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S.42, Şubat.
- Bergreen, Laurence (2018), *Marco Polo*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Divitçioğlu, Sencer (2000), *Kök Türkler. Kut, Küç, Ülüg*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Günel, Gökçe (2010), “Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu’da İpekyolu-Kervansaraylar-Köprüler”, *Kebikeç*, S. 29, s. 133-146.

İzgi, Özkan (1977), “Harezmsah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, *Türk Kültürü*, S. 170, Ankara.

_____ (1978), “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri’nin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, İstanbul, s. 96-97.

_____ (2017a), “Tatar Adı Hakkında”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2017b), “*Seyahatnamelerle Orta Asya*, XI. Türk Tarih Kongresi, 5-9 Eylül”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

_____ (2017c), “Moğolların Batı İstilasası ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

Mori, Masao (1984), “Soğdluların Orta-Asya’daki Faaliyetleri”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 47/185, Ankara, s. 339-351.

Özgüdenli, Osman G. (2017), “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”, *MUTAD*, IV (II).

Rossabi, Moris (2015), *Kubilay Han*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Roux, Jean-Paul (2018), *Türklerin Tarihi. Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

_____ (2001), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Starr, Frederick (2019), *Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı. Kayıp Aydınlanma*, (Çeviri: Yusuf Selman İnanç), Kronik Yayınlar, İstanbul 2019.

Taşagıl, Ahmet (2005), “Turkish- Mongolian Relations in the Early Period”, *Manas Üniversitesi Koomduk İlimler Jurnalı*, 13, s. 67-73.

Togan, Zeki Velidi (1941), *Moğollar, Cengiz ve Türklük*, Arkadaş Matbaası, Ankara.

_____ (1981), *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitabevi, (3. Baskı), İstanbul.

Togan, İsenbike (1984), “Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret ve “Ortak Tüccarları””, *Toplum ve Bilim*, 25-26.

-Turan, Osman (1946), “Selçuk Kervansarayları”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, TTT Basımevi, Ankara, s. 471-496.

Yıldızdağ, Cengiz (2005), “VII.-X. yy.’larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.